

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
ਅਤੇ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਸਟਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀਰੀਜ਼-434

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਮੁੱਲ : ਰੁਪਏ 5-00

ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : 1000 ਕਾਪੀਆਂ
ਜਨਵਰੀ, 1994

ਛਾਪਕ : ਲੋਕ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਸੁਨਾਮੀ ਗੇਟ, ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੋਦੀ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
ਅਤੇ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

PREFACE

The annual function of Dr. Ganda Singh Memorial Trust was held on 4-12-93 and in that function Dr. Kirpal Singh, a known historian, delivered the Dr. Ganda Singh Memorial Lecture. This Lecture is being published as a Tract No. 434.

Guru Nanak Dev Mission,
Patiala

ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਲੈਕਚਰ

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਮੈਂ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰਸਟ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੈਕਚਰ ਤੇ ਸੱਦ ਕੇ ਮਾਨ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਔਸਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਸਕਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੈਂ 1962 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭਿਆ ਜਦੋਂ **ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ** ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਛਾਪਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਛੱਪੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਔਸਰ ਮਿਲਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ "ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ" ਅਤੇ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦੀ ਇਟਲਸ"।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਬਲਯੂ. ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ "ਨਾ ਭਰੋਸਯੋਗ" ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਗੈਰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰੋਤਾਂ ਹਨ" "JanamSakhis are highly unsatisfactory sources" (ਸਫਾ 8) ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ "ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਪੂਰਨ ਸਰੋਤਾਂ" "throughly inadequate sources" ਹਨ। ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਨ।" ਨਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਸਮੱਗਰੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਸਾਲਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮਸਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਹੈ......ਉਹ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"। ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ "hagiographic account" ਲਿਖਿਆ ਹੈ। Hagiographa ਹੈਗਿਓਗਰਾਫ਼ਾ ਇਬਰਾਨੀ (ਹੈਬਰਊ) ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਦਾ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪ-ਭਾਖਾਵਾਂ ਦਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਲੋਡ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲ-ਅੰਕਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘੋਖ ਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਲੱਭ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ" ਵਿਚ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੈਂ ਮਾਰਚ 1970 ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਿਵੀਊ ਵਿਚ ਦੇ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟਡੀਜ਼ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਉਸ ਰਿਵੀਊ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਡੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗਲਤੀਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(1) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 20, ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਡਾ ਮੈਕਲੋਡ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਫ਼ਾ 70) ਪਰ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਜਿਲਦ ਬਾਰਵੀਂ-ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀ, 1908) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਦਾ ਉਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਗਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੀਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੈ। ਗੋਲਾਘਾਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੀ ਵਾਦੀ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 286)

2. ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਵਿਚ ਸਫਾ 80 ਤੇ ਮੈਕਲੌਡ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹੈ ਕਿ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਨਾਂ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਉਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਮੈਕਲੌਡ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ "ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ" ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਨਿਊਯਾਰਕ 1958 ਪੰਨਾ 135 ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਹੋਮਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾ ਉਥੇ ਬਾਰਾਂ ਰਜਵਾੜੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਭੂਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਆਸਾਮ ਹੈ । ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਲਵੀਂ ਸਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਰਾਜ ਸਨ-ਇਕ ਕਾਮਰੂਪ ਤੇ ਦੂਜਾ ਆਸਾਮ । ਆਸਾਮ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇਲਾਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਰਾਜ ਸੀ । "ਆਇਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ" ਵਿਚ ਦੋ ਸਵਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਾਮਰੂਪ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦਸੇ ਹਨ ।

(3) ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਲੌਡ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆਸਕ ਪਹਾੜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਲਤ ਹੈ । ਚਾਰਲਸ-ਏ-ਸ਼ੈਰਿੰਗ ਜੋ ਅਲਮੋੜਾ ਜਿਲੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਵੈਸਟਰਨ ਤਿੱਬਤ ਐਂਡ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬੋਰਡਰ ਲੈਂਡ" (1906 ਲੰਡਨ) ਦੇ ਪੰਨਾ 3 ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੈਲਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ........." ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂ ਇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਜਾਂ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਸੇ ਹਨ । ਮੇਰੂ ਜਾਂ ਸੁਮੇਰ ਇਕੋ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ । ਪਹਾੜੀ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ "ਸ" ਆਮ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਸਪਿਤੀ" ਜਾਂ "ਪਿਤੀ", "ਸਪਰੰਗ ਜਾਂ ਪਰੰਗ" ਆਦਿਕ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਮਿਥਿਆਸਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੇਰੂ ਜਾਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਹੈ ।

(4) ਮੈਕਲੌਡ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਖੂਹ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ 1915 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਭਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗਲਤ ਹੈ । ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਖੂਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬੀ ਸੀ. ਅਲੈਨ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਢਾਕਾ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਹੈ ਜੋ 1912 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ

ਹੈ "ਸੰਗਤ ਟੋਲਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਜੋ ਸਤਰਾਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਜਣਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨੇਕ ਸਿੱਖ ਜਫਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਖੂਹ ਜੋ ਢਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਖੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(5) ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ "ਖੁਲਾਸਾਤੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ" (ਫਾਰਸੀ) ਜੋ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ 1696 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪਿਆ। ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਦੇ ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਦੀ ਫੇਰੀ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਲੈਕਚਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ।

(1) **ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ** :—ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਬਾਰੇ ਐਲਫਰੈਡ ਲਾਇਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਦਭੁਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਚਰਜਤਾ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ[1]। ਇਹ "ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਸਚਰਜ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ" ਹਰ ਕੌਮ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਆਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁਸ਼ਕ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂਟਾਪੂ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਟਾਈਨਬੀ ਨੇ "ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼ ਐਪਰੋਚ ਟੂ ਰਿਲੀਜਨ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਸੱਜਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[2] ਹੈ।

---

1. Asiatic Studies, Religious and Social.
ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਰਿਲੀਜਸ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ, ਲੰਡਨ, 1907, ਪੰਨਾ 326
2. An Historian's Approach to Religion, Arnold J. Toynbee.
ਐਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼, ਐਪਰੋਚ ਟੂ ਰਿਲੀਜਨ, ਟਾਈਨਬੀ, ਪੰਨਾ 3

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਹਰ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਤੇ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ-ਚਰਚਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਿੱਲਤ ਹੋਈਆਂ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਫਰ, ਮੱਕੇ, ਮਦੀਨੇ, ਬਗਦਾਦ ਜਾਣਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਗੰਗਾ ਜੀ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਗੋਰਖ-ਪੰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚੇ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਲੋਕ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਰਹੀਆਂ ।

ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।[1] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਪਾਸਿਉਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗਲਬਾ ਛਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਇਸਲਾਮੀ ਗਲਬੇ ਦਾ ਕਥਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ" ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ.........
ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ.........

ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗ਼ਲਬੇ ਦਾ ਅਸਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਨਬੀ ਜਾਂ ਔਲੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਬਾਹਰਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਰਾਮਾਤ ਵਖਾਉਣਾ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ "ਕਸ਼ਫ-ਉਲ ਮਹਿਜੂਬ" ਅਤੇ "ਤਜ਼ਕਰਾਇ-ਔਲੀਆ" ਸਨ ।"ਕਸ਼ਫ-ਉਲ-ਮਹਿਜੂਬ"ਦਾ ਕਰਤਾ ਸ਼ੇਖ ਅਬੂ-ਅਲ-ਹਸਨ ਹਜਵੇਰੀ (1009-1072 ਈਸਵੀ) ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਤਾ "ਗੰਜ-ਬਖਸ਼" ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ

---

1. Asiatic Studies, Religious and Social.
ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਪੰਨਾ 50-51.

ਲਿਖੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਖੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਵਲੀ ਇਕ ਬਾਗ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸੱਪ ਝਾੜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੇ ਪੱਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।[1] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਤਜ਼ਕਰਾ-ਏ-ਔਲੀਆ" ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੀ । ਇਸ ਤਜ਼ਕਰੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਔਤਾਰ (1119–1230 ਈਸਵੀ) ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ—ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਬਿਆ ਨਾਮੀ ਬੁੱਢੀ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਟੁਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਕਾਹਬਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਦਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਮੱਕੇ ਪੁਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਹਬਾ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ।[2] ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਬਾਘ ਬਹੁ ਚਲਿਤ ਦਿਖਾਈ
ਇਕ ਪਰ ਕਰਕੇ ਉਡਰਨ, ਪੰਖੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹੇ ਲੀਲਾਈ
ਇਕ ਨਾਗ ਹੋਇ ਪਵਨ ਛੋਡਿ, ਇਕ ਨਾ ਵਰਖਾ ਅਗਨਿ ਵਸਾਈ
ਤਾਰੇ ਤੋੜੇ ਭਰਥਰਿ ਨਾਥ ਇਕ ਉਡ ਮਿਰਗਾਨੀ ਜਲ ਤਰ ਜਾਈ

[ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 41]

ਇਹ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ।

(2) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਣ :—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ (1581-1606) ਈਸਵੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਲਕ ਪ੍ਰਿਆ ਸਾਖੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ । ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਕਬਰ-ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅਬੁਲ-ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।[3] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ ਸਾਖੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

"ਤਬ ਏਕ ਦਿਨਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਸਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀ ਜਿ

1. ਮੁਫ਼ਤਾਹ-ਉਲ-ਤਕੀਕਤ, ਕਾਸ਼ਫ਼-ਉਲ-ਮਹਿਜੂਬ ਦਾ ਉਰਦੂ ਉਲਥਾ ਲਾਹੌਰ 1945, ਪੰਨਾ 43
2. ਤਜ਼ਕਰਾ-ਤੁਲ-ਔਲੀਆ, ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ, ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ, ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ; ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪੰਨਾ 63
3. ਅਕਬਰ-ਨਾਮਾ, ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪਰੈਸ ਲਖਨਊ ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 514

ਪਾਤਿਸਾਹ ਜੇ ਤੁਧਿ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਜੰਗੁਲ ਦੇਖੀਐ । ਤਬ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੇਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜੰਗਲ ਕੀ ਧਰਤੀ ਆਇਆ । ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਚਲਿਆ ਜਾਤਾ ਹੈ ਉਦਿਆਨ ਬਿਖੈ, ਜੰਗਲ ਮਹਿ ਅਰੁ ਸਿਖ ਸਾਥਿ ਹੈ । ਤਬ ਉਨਹੁ ਕਹਿਆ "ਜਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਲਾਮਤਿ ਹਮ ਪਿਆਸੇ ਹਹਿ" । ਕਹੇ "ਹਰੇ ਤੁਮ ਪਿਆਸੇ ਹਹਿ" ਕਹੇ, 'ਜੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸੇ ਹਹਿ" । ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ, 'ਜੀ ਕਿਆ ਕਰੀਐ ਈਹਾ ਤਉ ਗੰਗਾ ਭੀ ਕਹੀ ਨਜ਼ੀਕ ਨਹੀਂ ।" ਤਬ ਇਤਨੇ ਹੀ ਕਹਣੇ ਸਾਥਿ ਹਵਾਈ ਕੀ ਨਿਆਈ ਗੰਗਾ ਆਇ ਗਈ । ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਸਿਖਾਂ ਕਉ ਕਹਿਆ, "ਜਿ ਹਾਂ ਤੁਮ ਪਿਆਸੇ ਹਹੁ ਪੀਅਹੁ" ਤਬ ਉਨਹੁ ਸਿਖਹੁ ਗੰਗਾ ਜਲੁ ਪੀਆ ਭੀ ਅਤ ਅਨਾਏ ਭੀ । ਤਬ ਅਵਰ ਜਿ ਲੋਕ ਥੇ ਤਿਨਹੁ ਕਹਿਆ, "ਜਿ ਈਹਾ ਜੰਗਲ ਮਹਿ ਪਾਨੀ ਨਾ ਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਤਾ, ਇਹੁ ਦਰੀਆਉ ਕਹਾਂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੂਆ" । ਤਬ ਤਮਾਸਗੀਰ ਲੋਕ ਦੇਖਨੇ ਕਉ ਚਲੇ । ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜਿ, "ਇਹ ਲੋਕ ਤਮਾਸਗੀਰ ਹੈ ਸੋਰ ਕਰਹਿਗੇ ।" ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪੀਛੇ ਕਉ ਹਥੁ ਕੀਆ । ਉਇ ਲੋਕ ਪੀਛੇ ਹੀ ਕਉ ਹਟਿ ਗਏ, ਆਗੈ ਕਈ ਆਇ ਨਾ ਸਕਿਉ ।

"ਇਹ ਸਾਖੀ ਅਕਬਰ ਪਾਤਿਸਾਹ ਕਉ ਸੁਨਾਈ ਥੀ ਜਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੁ ਲਹੌਰ[1] ਆਇ ਮਿਲਿਆ ਥਾ ਅਕਬਰ ਪਾਤਿਸਾ ਕਉ"[2]

ਇਥੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਗੰਗਾ ਕਿਹੜੀ ਗੰਗਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਆਈ, ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ, ਭਾਵ 1604 ਈਸਵੀ, ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਐਨੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ । ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਥੋਂ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਗੁਟਕਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਉਤਾਰਿਆ । ਇਸੇ ਪਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੇ "ਜਪੁ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ" ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ

1. ਅਕਬਰ-ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।
2. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ; ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 137; (ਅੰਤਕਾ 167)

ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਲਭੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਜੋ 1658 ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸੱਤੇ ਤੇ ਵਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ। ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਵੇਲੇ ਉਸਤਤ ਦੀ ਪਉੜੀ ਰਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਠਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ :—

ਗੁਰਿ ਚੇਲੇ ਰਹਰਾਸਿ ਕੀਈ ਨਾਨਕ ਸਲਾਮਤਿ ਥੀ ਵਦੈ।
ਸਹਿ ਟਿਕਾ ਦਿਤੋਸੁ ਜੀਵਦੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਜੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ-ਜੋਗ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੇ ਬਿਰਨਪਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆਸਕ ਰੰਗ ਭਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦਬਿਸਤਾਨ, ਜੋ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹ ਹੀ ਰਵਾਇਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਸਵਈਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਆਤਮਕ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਮੰਢੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਬਿ ਕਲਸੁ ਜਸ ਗਾਵਉ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਰਾਜ ਜੋਗ ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ

ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਤੂੰ ਤਾਂ ਜਨਿਕ ਰਾਜਾ ਅਉਤਾਰ
ਸਬਦੁ ਸੰਸਾਰਿ ਸਾਰ ਰਹਹਿ ਜਗਤ੍ਰ ਜਲ ਪਦਮ ਬੀਚਾਰ।

(3) **ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਉੱਦਮ :**—ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ (1606 ਤੋਂ 1644 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਾਨਕ-ਮਤਾ (ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਨੈਨੀਤਾਲ ਯੂ: ਪੀ:) ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਧੂਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ[1]। ਉਹ ਪਿੱਪਲ ਹੁਣ ਤਕ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਧਾਰੂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ

1. ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਮਤਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਨਕਮਤਾ ਜ਼ਿਲਾ ਨੈਨੀਤਾਲ, ਪੰਨਾ 12

ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਕੰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ "ਦਲ-ਭਜਨ ਗੁਰੂ ਸੂਰਮਾ" ਵਰਗੇ ਸੰਕੇਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(4) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦੇਣ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਸਰਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਭੱਲੇ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸੱਕੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੀਜੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਮੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਾਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਸਰਕੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ 1558 ਈ: ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਜੀਵਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ[1]। ਇਹ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਆਪ ਉਸਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1637 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ[2]।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ; —

"ਜਿਤਾ ਰੰਧਾਵਾ ਭਲਾ ਹੈ ਬੂੜਾ ਬੁਢਾ ਇਕ ਮਨਿ ਧਿਆਵੈ।"

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਨ ਸਮੇਂ ਤਿਲਕ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ

1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 5
2. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 311

ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 1631 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਟੂਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਗਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।[1] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ 25ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 45ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੁਚਵਾਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੂਕ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ :—

'ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤੀਰਥੀ ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸਭੇ ਫਿਰਿ ਦੇਖੈ'

28ਵੀਂ ਅਤੇ 29ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ 'ਸ' ਅਗੇਤਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਾਧੂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ "ਪਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਿਤੀ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਂਗ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸਪਰਾਂਗ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਮੇਰ' ਜਾਂ ਮੇਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂ ਇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਮੇਰੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਹੈ

32ਵੀਂ ਅਤੇ 33ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਅਤੇ 35ਵੀਂ ਅਤੇ 36ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ, 38ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ
ਪਹਿਰ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ

ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਕ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਨੂੰ

---

1. ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚ ਲਈਆਂ ਹੋਣ।

ਆਪਣਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ । ਉਹ ਵਾਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ —

ਪੁਤਰੀ ਕਉਲ ਨ ਪਾਲਿਆ ਮਨਿ ਖੋਟੇ ਆਕੀ ਨਸਿਆਰਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਹੈ :—

ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਵਹਾਈਓਨਿ ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਸਿਰਿ ਉਪਰਿ ਧਾਰਾ

39ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 43ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੱਕ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਉਥੇ ਹੋਈ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ । 44ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ 45ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫਿਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਉਣ, ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰਖਿਆ । ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਜੋ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

(1) ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :— ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ (1581-1640 ਈਸਵੀ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰਪਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੋਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸਨ । ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖਰੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, 1962 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਖਰੜੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ । ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

1. ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨੋਟ ਅਰੰਭਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਕ੍ਰਿਤ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1962, ਪੰਨਾ 1-13, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ "ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ"

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਚੌਂਹ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰਬ, ਦੱਖਣ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਿਖੜੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਪਤੀ ਜੈ ਰਾਮ ਉੱਪਲ ਖੱਤਰੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਲਤਾ ਖੱਤਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕਲ ਵੀ ਉੱਪਲ ਖਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੈਣ ਪਰ ਪਲਤਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਪਲਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਣ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਜੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉੱਪਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਥਰਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਥਰਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਥਰਾ ਵਿਚ" ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਮਥਰਾ ਦੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੰਦਰ ਸੀ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ। ਸੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਰਤਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਥਰਾ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਫਾ ਸਪਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕਲ ਮਸੀਤ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਵਾਲੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਮੀਏ ਦਾਊਦ ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਕਾ ਪੀਰ ਉਸ ਸਾਥ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਗੋਸ਼ਟ ਕੀਤੀ।" (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 182) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਪੰਨਾ 511 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੇਰ ਗੜ ਹੋ ਕੇ ਅਗੇ ਨੂੰ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸ਼ੇਰ ਗੜ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾਊਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। "ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਸੂਫ਼ੀਆ-ਇ-ਪੰਜਾਬ" ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1574 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸ਼ੇਰ ਗੜ ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।[1] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਗੀਲਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਦਾਊਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਸ਼ੇਰ ਗੜ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੀਰ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਸਤੀ ਸਨ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1535-36 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 179-182 ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਗਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਣੇ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਣੀ ਸਿਫ਼ਤ ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਲੋਕ "ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ..." ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹਾਲ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਤੇ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(2) ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :—ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਨ

---

1. ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਸੂਫ਼ੀਆ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਅਹਿਜਾਜ਼ੁਲ ਹੱਕ ਕਦੂਸੀ, ਸਲਮਾਨ ਅਕਾਡਮੀ ਕਰਾਚੀ, 1962, ਪੰਨਾ 273

ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ 1815 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਥਾਮਸ ਕੋਲਬ੍ਰੂਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਖਰੜਾ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 1857 ਪਿਛੋਂ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਬਣਨ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਾਮਨ ਵੈਲਥ ਰੀਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 1872 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵਲ ਦਵਾਇਆ। ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਤਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਖਰੜਾ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ਾਬਾਦ (ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ਾਬਾਦ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਕਾਲਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਕਾਲਫ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਕਲਜੁਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੈ ਪੈਂਤੀਸ ਬਰਸ ਵਰਤਿਆ ਹੈ" ਜੇ ਕਰ ਇਸ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਸੰਮਤ ਦਾ ਐਲ. ਡੀ. ਸਵਾਮੀ ਕੰਨੂਪਿਲੇ ਦੀ "ਇੰਡੀਅਨ ਇਫ਼ਮਰੀਜ਼" ਨਾਲ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਕਢੀਏ ਤਾਂ 1634 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ 1634 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਅਰੰਭਕਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 90 ਅਤੇ 91 ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ।

ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੇ 1588 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਹ ਹੀ ਹੈ।[1] ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਕਾਪੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ 1582 ਈਸਵੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 1634 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਤੇ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਵਡਮੁਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—

1. ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵਣਜਾਰੇ ਆਪਣਾ ਪੜਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਕਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਟਾਂਡਾ ਨਾਉਂ ਦਾ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਭੱਟੀ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਣਜਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਟਾਂਡਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਂਡਾਂ ਨਾਉਂ ਦਾ ਨਗਰ ਰਿਆਸਤ ਰਾਮਪੁਰ ਅਜ ਕਲ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ਹੈ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਇਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੜੀਆਂ ਪਠਾਣਾਂ ਜਾਂ ਕਿੜੀਆਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਖ ਬਣੇ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਖੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

2. ਕੀੜ ਨਗਰ ਜਾਂ ਕੀੜ-ਗਰਾਮ ਮੌਜੂਦਾ ਬੈਜ ਨਾਥ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੀੜਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਸਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਕੀੜ ਨਗਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਲਗੇ ਸਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੈਜ ਨਾਥ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਂਗੜਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਇਥੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਨਗਰ ਕੋਟਲਾ ਮੀਆਂ ਮਿੱਠਾ ਪਸਰੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ।

3. ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਸਾਮ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ

1. ਵੇਖੋ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1960 ਪੰਨਾ 172. ਸ਼ਬਦ ਸੇਵਾ ਦਾਸ।

ਕਿ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਆਸਾਮ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨਾਸਰੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਧਨਾਸਰੀ ਅਸਾਮ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਧਨਾਸਰੀ ਦਰਿਆ ਖ਼ੁਸ਼ਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

4. ਮਖ਼ਦੂਮ ਬਹਾਵਲ ਹੱਕ, ਮੁਲਤਾਨ ਨਿਵਾਸੀ ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਖ਼ਦੂਮ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਖ਼ਦੂਮ ਬਹਾਵਦੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸਾਖੀ ਬਹਾ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮਖ਼ਦੂਮ ਨਾਲ ਮੇਲ)

5. 'ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨਗਰ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

6. ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ "ਤਿਤੁ ਮਹਲਿ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਹੋਆ, ਸੋ ਪੋਥੀ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਜੋਗ ਮਿਲੀ।"

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਛੋਟੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(3) ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :— ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈ। ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਥੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਲ ਦਸਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਪੈੜਾ, ਜਾਤ ਮੋਖਾ ਖੱਤਰੀ ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਚ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਇਸ

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਵੀਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੂੰ 'ਬਾਢੀਸੁਤ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਤਰਖਾਣ'। ਧਾਢੀਸੁਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਤਰਖਾਣ' ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਏਮਨਾਬਾਦ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੇ ਇਸੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸੈਦਪੁਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦਪੁਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੋਜ਼ਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦਪੁਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਸੈਦਪੁਰ ਜਾਂ ਸੱਯਦਪੁਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ "ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ" ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੰਬੰਧੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਧੂ ਜਾਤ ਦਾ ਜੱਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਕਥਨ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਘਟੋ ਘਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੱਤ ਅਠ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਨੂੰ:—

"ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਇਹਾ ਚਾਹ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਪਰਗਟ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਈਐ। ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਸੁਣਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਖਤਰੇਟਾ ਅੰਗਦ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਥਾਪ ਚਲਿਆ ਹੈ। ਜਾਤਿ ਤਿਰੁਹਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਣੀਦਾ ਨਹੀਂ ਕੇਹੜੇ ਥਾਉ ਛਪਿ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਖਡੂਰ ਖਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਚਿ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਿ ਕੇ ਬਾਲਾ ਸੰਧੂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਦਰਸਨ ਆਇਆ ਜੋ ਕਿਛੁ ਸਕਤਿ ਆਹੀ ਸੋ ਭੇਟ ਲੈ ਆਇਆ। ਦੂਧ ਲਧੰਨੁ। ਆਗੈ ਦੇਖੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬੈਠਾ ਬਾਣੁ ਵਟਦਾ ਹੈ। ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਜਾਇ ਮਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਗੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬੋਲਿਆ, ਆਉ ਭਾਈ ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ ਬੈਠੋ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁਛਣਾ ਕੀਤਾ, ਭਾਈ ਸਿੱਖ ਕਿਥੋਂ ਆਇਓ। ਕਿਉ ਕਰਿ ਆਵਣੁ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਉਣ ਹੰਦੇ ਹੋ। ਤਾਂ ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਹਥਿ ਜੋੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੰਦਾ ਹਾਂ ਜਟੇਟਾ, ਨਾਉ ਹੈ ਬਾਲਾ ਗੋਤ ਸੰਧੂ ਵਤਨ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਹੈ।"

[ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਤਰਾ 2

ਡਾ: ਟਰੰਪ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਵਿਚ 1872 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :—

"The later tradition which pretends to have knowledge of all the details of the life of Nanak was, therefore, compelled to put forth as voucher for its sundry tales and stories, Bhai Bala, who is said to have been the constant companion of Nanak from his youth up, whereas our old Janam Sakhi does not even once mention Bhai Bala. If Bhai Bala had been a constant companion of Nanak and a sort of mentor to him as he appears now in the current Janam Sakhis, it would be quite incomprehensive why never a single allusion should have been made to him in old tradition"[1]

"ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੌੜਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ

---

1. Adit Granh, Dr. Ernest Trumpp.
ਡੀਆਬਾਦਿ, ਡੌਕਟਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ, ਲੰਡਨ, 1877, ਭੂਮਕਾ ਪੰਨਾ 5.

ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ। ਇਹ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਦਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।"

ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸੰਮਤ 1715 ਬਿਕਰਮੀ ਭਾਵ 1658 ਈਸਵੀ ਗੋਰਖ ਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਕੋਲ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕਾਲ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਖਰੜੇ ਦੇ ਲੱਭਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ "ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ" ਵਿਚ ਪੰਨੇ 240 ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—"ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਮਤ 1732 (ਭਾਵ 1675 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਆਪ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।"[1] ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 1658 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਥੇ ਮੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਦੀ ਪਰਚੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। 'ਗੁਰੂ ਹੰਦਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬੇ ਹੰਦਾਲ ਦਾ ਜਨਮ 1573 ਈਸਵੀ ਤੇ ਦਿਹਾਂਤ 1648 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ[2]। ਹੰਦਾਲ ਦੇ

---

1. ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 240
2. ਗੁਰੂ ਹੰਦਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਸੰਦ ਮਾਈ ਦਾਸ ਉਰਫ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954, ਪੰਨਾ 161

ਪੁੱਤਰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1658 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਸਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ 'ਪਰਚੀ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ' ਹੈ। ਪਰਚੀ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਵਿਚ ਹੰਦਾਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਚੀ 1655 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ[2]। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 1658 ਈਸਵੀ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਉਤਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਟੂਕ ਤੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਮਸੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਟੂਕ 1658 ਈਸਵੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਦੇਖਾਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਭਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰ ਅਤੇ ਭੇਟਾਂ ਦੇਖ ਕਰ ਭਉਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਬਤੁ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੁਸਾਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨਗੀ ਹੈ" (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲਾ ਵਾਲੀ ਪੰਨਾ 267)। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਗੜਨੇ ਅਰੰਭ ਹੋਏ ਸਨ[3]। ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹੰਦਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਇਹ ਹਨ :—

1. ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ
2. ਧ੍ਰੂ ਭਗਤ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ
3. ਸਿਧਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ
4. ਪੰਡਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ
5. ਘੇਹੇ ਜਟ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ

1. ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 240
2. ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 240
3. ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1965 ਪੰਨਾ 12

ਹੰਦਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੰਦਾਲ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੰਦਾਲ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਹੰਦਾਲ ਦੇ ਚੇਲੇ ਦਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜ ਸਾਖੀਆਂ 1896 ਈਸਵੀ ਤਕ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆ ਰਹੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੰਦਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । "ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ 427 (1896 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਜੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਛਪੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਪੰਜਾ ਸਾਖੀਆ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਹੰਦਾਲ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿਖ ਸ਼ਬਦੋਂ ਮੇਂ ਅਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਹਲ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਖੀਓਂ ਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹੰਦਾਲ ਜੀ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਇਸੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।"[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

1658 ਈਸਵੀ ਦੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :—"੧ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ । ਸੰਮਤ ੧੫੮੨ ਪੰਦ੍ਰਾ ਸੈ ਬਿਆਸੀ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਕੇ ਖੱਤਰੀ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਲਿਖਵਾਈ ਪੈੜਾ ਮੋਖਾ ਬਾਲੇ ਸੰਧੂ ਜਟੇਟੇ ਨਾਲਿ ਰਾਇ ਭੋਏ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਇਆ ਆਹਾ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਢੂੰਢਿਕੇ ਲਧਾ ਆਹਾ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਸਤਾਰਾਂ ਦਿਨ ਲਿਖਦਿਆ ਲਗੇ ਆਹੇ । ਜੋ ਹਕੀਕਤ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਫਿਰੇ ਆਹੇ ਤਿਥੇ ਤਿਥੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਸਹਿਜ ਨਾਲਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਲਿਖਾਈ । ਬਾਲੇ ਉਪਰਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇਆ । ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬੀ ਨਾਲ ਫਿਰੇ ਆਹਾ । ਮੇਹੀਂ ਨੇ ਦੋ ਵਕਤ ਬਾਲਾ ਨਾਲੇ ਆਹਾ ।" ਇਹ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਾਖੀ ਇਸੇ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ । 1582 ਸੰਮਤ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਉਹ 1596 ਬਿਕਰਮੀ 1539 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ । ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਰੰਭਕ ਟੂਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਪਰੀਚਯ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਫਿਰਦੇ ਦਸੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ

---

1. "ਗੁਰੂ ਹੰਦਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ", ਮਸੰਦ ਮਾਈ ਦਾਸ ਉਰਫ਼ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 20

ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ, ਅਜਿਤਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਭਗੀਰਥ ਆਦਿ ਪਰ ਬਾਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਨਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਪਰ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਉਤੇ ਦਿੱਤੀ ਟੂਕ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅੰਤ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਚਿਹਾਂਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :..."ਤਾਂ ਬਾਲੇ ਆਖਿਆ ਜੀ ਹੁਣਿ ਦੇਹ ਛੁਟੇ ਵਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਆਖਿਆ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦੁਇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਸਾਡੇ ਦੇਹ ਛੁਟਣ ਵਿਚਿ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਨਿ ਪਰ ਦੁਇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸਾਥੈ ਰਹੁ। ਤਾਂ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਪਾਸਿ ਰਹਿਆ। ਜਾਂ ਦੁਇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬਾਲੇ ਦੀ ਦੇਹ ਛੁਟੀ। ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਲੰਬੂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਹੱਥ ਪਕੜਿ ਰਹੇ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਆਖੇ ਭਾਈ ਸਿੱਖੋ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕੋਈ ਨਾ ਆਹਾ। ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭੇਦ ਆਹਾ। ਬੋਲਹੁ ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ, ਬੋਲਹੁ ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ।"

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਚਿਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ-ਮਰਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਕੁਸਹਿਜ ਵਾਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਉਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਹੰਦਾਲ ਦੀ ਭਵਿਖਤ ਬਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਪਾਟੀ ਚਲੀ। ਉਸ ਪਰਪਾਟੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਿੰਦਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰਪਾਟੀ ਦੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬਾਲੇ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਉਤਾਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਹਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੰਦਾਲ ਬਾਰੇ ਭਵਿਖ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਿਖ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹੰਦਾਲੀਆਂ

ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਸਮਝ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਝੌਤ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਕੁਸਹਿਜ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਆਦਿ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੁਰਖਿਆਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 1788 ਈਸਵੀ ਹੈ ਵੇਖੋ (Mss. no 420)। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਲੇ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਅਸੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਗਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹੇ ਜੋ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਚਰਾਗਦੀਨ ਕੁਤਬਫ਼ਰੋਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਨੇ 1874 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਅਤੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਣਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਬਾਰੇ ਭਵਿਖ ਵਾਕ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਮਝੌਤ ਤੇ ਸਹਿਜ ਕੁਸਹਿਜ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਢ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਝੌਤ ਦੀ ਸਾਖੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦਸ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ।[1] ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ

1. ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਹੰਦਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕਬਰ ਵੀ ਜੰਡਿਆਲੇ ਗੁਰੂ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੈ। (ਬਿਆਨ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ) ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ' ਵਿਚ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਨਕਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਵੀ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਕੋਈ ਕਲਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸਿਖ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਢਲੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅੰਕਤਿ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਵੀਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ) ਮੂਲੇ ਚੋਨੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਚੰਦੋ ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਸ ਦਾ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲਾਮਾ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਵੀਰ ਘਰ ਉਲਾਦ ਵੇਖਣ ਦਾ ਚਾਅ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦਾ ਸੁਭਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲਗਣਾ, ਮੂਲੇ ਚੋਨੇ ਦਾ ਸ਼ਾਮੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣ। ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਲਖਸ਼ਮੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਨਾਨਕੇ ਭੇਜਣਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸ ਰਟਨ ਜਾਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਤੇ ਚੰਦੋ ਰਾਣੀ ਦਾ ਗਮ ਤੇ ਗੁਸਾ ਬੜੇ ਸੁਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੀਕੇ ਹਨ। ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਨੂੰ ਲਹੂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੀ ਸੁਕੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਦੁਧ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

4. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜੋ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਉਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ

ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—"ਫੇਰ ਸਿਖਾਂ ਕਹਿਆ ਉਹ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ) ਤਾਂ ਸਾਖੀ ਸੂਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵੋ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਧਾ ਉਪਜੈ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿਆ, ਜੈਸੇ ਚੀਟੀ ਸੇ ਹਸਤੀ ਕਾ ਭਾਰ ਉਠਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੈਸੇ ਮੁਝ ਸੇ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜੈਸੇ ਤਾਰੂ ਪੁਰਖ ਨਦੀ ਕੇ ਬੀਚ ਕਾਨੇ ਟੰਗ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਹੁ ਅਣਜਾਣੂ ਬੀ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਤੈਸੇ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਕੋ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜੋ ਦੱਸਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਤੁਛ ਬੁੱਧ ਮੇਂ ਆਂਵਦਾ ਹੈ ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰ ਸੁਣਾਂਵਦਾ ਹਾਂ"

ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਪਰਚੱਲਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਹਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, "ਅਰ ਘਰ ਕੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਅਰ ਕਾਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਬਣਾਵੈ ਉਪਰ ਹਛੇ ਰੁਮਾਲ ਚੜਾਵੇ ਅਰ ਜੋ ਬਾਲਕੇ ਖੇਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾਵਣ ਤਾਂ ਕਹੇ ਮੈਂ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ" (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 44 ਅੰਤਕਾ 33)

ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਜਨਮ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਤਕ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਵ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬਾਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉੱਤਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਦੀ ਉਦਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਵਿਦਾ ਹੋਯਾ ਅਰ ਬਾਲੇ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਉਥੋਂ ਤੁਰੇ ਅਰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਆਇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ, ਬਾਲਿਆ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲੇਂਗਾ ਕਿ ਘਰ ਜਾਵੇਂਗਾ? ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਾਲੇ ਕਹਿਯਾ, ਮੈਂ ਅਗੇ ਹੀ ਭੁੱਲਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ......ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਬਾਲਿਆ ਚਲ ਉਤੇਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰ ਆਈਏ। ਤਾਂ ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਚਲੇ। (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 264-65) ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਬਾਲਾ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜੋ ਦਾਹਵਾ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ "ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ" ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—"ਸੋ ਫਿਰ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਫਤਗੋ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜਰਿਆ ਅਰ ਹੋਰ ਰੁਕਨ ਦੀਨ ਦੀ ਗੁਫਤ ਸ਼ਨੀਦ "ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ" ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।" ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।" (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਬੰਬਈ ਪੰਨਾ 380)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੱਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ "ਗੋਸਟ ਮਕੇ" ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਜਾਮਾ ਧਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। "ਗੋਸ਼ਟ ਮਕੇ" ਦੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਹੀ ਪਤੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :— "ਇਹ ਗੋਸ਼ਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਕਨਾਮਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਲਮ ਕਵੀ ਦੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਚੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਆਲਮ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਛੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ......ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਈ ਕਲਪਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭੀ ਘੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਰਾਹ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੱਕਾ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਮੰਦਰ ਹੈ ਆਦਿ"

ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਥਾ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਵਿ ਦੇ ਗੁਰਦੇਵ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਦੀ ਛੰਦ ਰਚਨਾ ਮੈਂ ਕੀਤੀ ਹੈ "(ਵੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 315)। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀ ਕਥਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਉਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰਚਲਤ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲਿਖੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ :—

(ੳ) ਇਹ ਇੱਕੋ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਾਕਪਟਨ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੇਵਲ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਜਾਣਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਗਦਾਦ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਹਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਐਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

(ਕ) ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਨ੍ਹਿਆ।

ਇਹ ਚਾਰੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸੋਮਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

Tract No. 434 printed with the help and co-operation of :-

1. Shri Guru Singh Sabha, Patiala.
2. Shri Guru Singh Sabha Piru Manoor Cochin.
3. Gurbani Parchar Kender, Hoshiarpur.
4. Shri Guru Kalangidhar Sewak Jatha, Bikaner.
5. Baba Teja Singh Trust, West Patel Nagar, New Delhi.
6. S. Gurcharn Singh, Jagraon.
7. S. Baldev Singh and Sons, Jagraon.
8. Giani Avtar Singh Nurani Jyoti Art Press, Jagraon.
9. S. Surjit Singh, Surjit Kaur, New Basti, Jagraon.
10. S. Man Singh, Jyoti Nagar, New Delhi.
11. S. Inder Singh, New Prem Nagar, Ludhiana.
12. Bibi Kashmir Kaur w/o S. Bachan Singh Vinipeg, Canada.
13. S. Narinderpal Singh, Nirmal Vihar, New Delhi.
14. S. Daljit Singh Niamatpur, Distt. Burdwan, W.B.
15. S. Gurcharan Singh, Indian Automobiles, Kurnul, A. P.
16. Capt. Hargobind Singh, Gobind Nagar, Dehradun.
17. S. Inderjit Singh, Sarabha Nagar, Ludhiana.
18. S. Joginder Singh, Boota Singh Wala, Patiala.

Subscription of the Mission

India	
Annual	Rs. 35/-
Life Membership	Rs. 250/-
Other Countries	
Life Membership	Rs. 1000/-

Published in Collaboration with Academy of Sikh Religion & Culture, Patiala and Guru Nanak Dev Vidyak Society, Patiala.